

AANTEKENINGEN OVER DE HISTORIE VAN IJSSELSTEIN,

***** door J.G.M. Boon.

EITEREN.

De plaatsen in de IJsselstreek, waar in de vroegste tijden - b.v. in de Romeinse tijd - enige bewoning is geweest, zullen in de regel slechts aan de hand van bodemvondsten achterhaald kunnen worden. Beter ingelicht zijn we over de situatie nā de totale ontginning van onze landstreek in de 11e en 12e eeuw.

Aanvankelijk trof men in het gebied van het huidige IJsselstein buurtschappen aan als OBBUREN, MEERLO, ACHTERSLOOT, BRALANT en EITEREN, waarmede tevens gezegd wil zijn dat IJsselstein in later tijd is "gesticht". In de vroegste periode was Eiteren het centrum, ook al omdat daar de parochiekerk ten dienste van de wijde omtrek was verzezen.

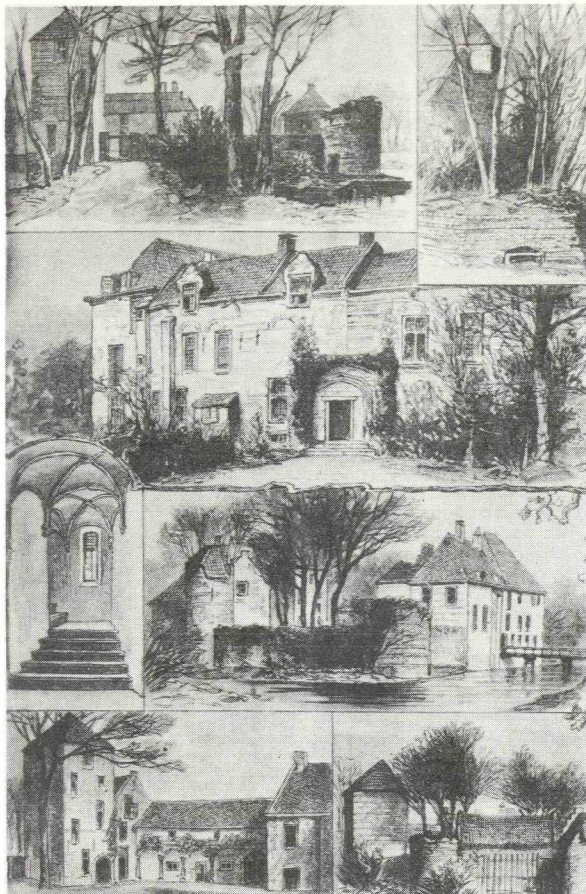
Eiteren is echter niet toegekomen aan een belangrijke ontwikkeling. In 1310 werd de parochiekerk verplaatst naar een plek nabij het slot IJsselstein, alwaar het nieuwe dorp IJsselstein al spoedig het aanzien van een stad verwierf. De kerk te Eiteren bleef als kapel in gebruik tot aan de afbraak in 1579. Vanwege de jaarlijkse processie op St. Jansdag en de verering van het miraculeuse beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren, bleef dit bedehuis zelfs in een bijzondere belangstelling.

Eeuwenlang is Eiteren van groot belang geweest voor de lijders aan de vreselijke lepra-ziekte of melaatsheid. In het aldaar gestichte Leprozen- of Lazarushuis werden de zieken "gekeurd" ter verwerving van een z.g. Lazarusbrief, welk document nodig was om opgenomen te kunnen worden in een leprozenhuis of om toestemming te krijgen met de witte band om het hoofd en met een lazarusklepper in de hand te mogen rondgaan.

In het midden van de 15e eeuw verenigden zij zich in een gilde ter ere van Maria van Eiteren. Ook weldoeners konden zich aansluiten, zoals b.v. Jacoba van Beieren en Frank van Borselen hebben gedaan. Dit gilde was altijd op bijzondere wijze vertegenwoordigd bij de processie. Het Lazarushuis is in 1684 afgebroken.

KASTEEL en ANDERE VERDEDIGINGSWERKEN.

Over de bouwgeschiedenis van het slot IJsselstein is tot op heden weinig bekend. In de 13e eeuw was echter reeds een versterkt huis nabij de IJsselstroom verzezen, dat tot aan 1417 bestand bleef tegen belegeringen en andere oorlogshandelingen. In genoemd jaar ging het echter ten onder met alle niet-kerkelijke gebouwen van IJsselstein. De toen nog jeugdige Jacoba van Beieren had Utrechtse lieden gemachtigd deze onbarmhartige

Het slot in 1888.

- 1) achterzijde 2) oud muurwerk 3) zijgevel 4) torentrap
5) voorgevel en zijmuur 6) binnenplaats 7) stal en torens.

Na de omwenteling in 1795 werd het nationaal eigendom en werd toen beurte-
lings gebruikt als kazerne en hospitaal. Toen de rust weer was teruggekeerd,
kozen de weduwe van Van der Capellen en haar familielid Van der Duyn van
Maasdam het kapitale pand als woonoord. Na hun dood dreigde reeds afbraak,
doch deze plannen werden bemoeilijkt omdat inmiddels Jhr. Nicolaas Strick
van Linschoten de nieuwe huurder was geworden, later eigenaar. Met de dood
van zijn enige, ongehuwd gebleven dochter Louise op 7 augustus 1886 was af-
braak echter niet meer te verhinderen.

Zoals op de plattegrond duidelijk is te zien, bezat IJsselstein om-
streeks 1600 omvangrijke verdedigingswerken, zoals het slot, 7 bolwerken
met torens (de namen van een aantal ervan zijn bekend), 10 rondelen (half-
ronde buitenwerken aan de wal) en uiteraard de omwalling en de grachten.

daad uit te voeren, welk bevel
echter een levenslange wroeging
bij haar heeft veroorzaakt.
Het in dezelfde eeuw herbouwde
kasteel is bezweken aan de ge-
volgen van "de tand des tijds"
en uiteindelijk ook aan de ge-
ringe lust of onmogelijkheid
tot behoud aan het eind van de
vorige eeuw. Wat een eeuw gele-
den nog over was van het eer-
tijds hechte bouwwerk, was niet
meer dan de helft van het vroe-
gere slot. Het met woekerplan-
ten rijk begroeide huis, ge-
deeltelijk voorzien van een
gele pleisterlaag, ging na
mislukte pogingen van o.a. het
gemeentebestuur om de oude ge-
bouwen te sparen, op 27 decem-
ber 1887 in andere handen over,
waarna slopershanden weldra de
opgedragen taak ten uitvoer
brachten. Dankzij een geslaagde
actie van b ouwkundigen bleef
een cude traptoren voor het na-
geslacht behouden. Het Centraal
Museum te Utrecht kwam in het
bezit van een fraaie brandkast-
deur uit het voormalige kasteel.
Tot aan 1795 is het slot meesten-
tijds bewoond geweest door de
drossaard, de plaatsvervanger
van de heer van IJsselstein.

De stad kon worden afgegrensd bij de beide poorten, de Benschopper- en IJsselpoort.

Het onderhoud van al deze werken was niet gering, vaak meer dan men in normale tijden kon opbrengen. Sedert de 16e eeuw werd er meer en meer gesloopt, welk proces eindigde in de vorige eeuw. Toen was nog slechts over wat op de een of andere manier een nuttige bestemming had gekregen. De poorten kwamen in het midden van de vorige eeuw te vervallen.

Zowel over de opbouw van de verdedigingswerken als over de ontmanteling van de stad dient nog eens een nadere studie gemaakt te worden.

HET KLOOSTER.

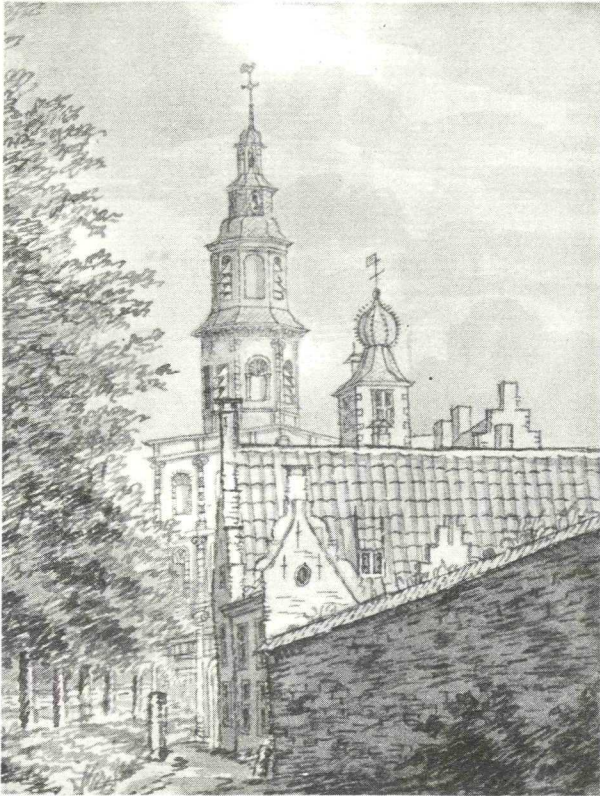
Johan van Egmond, gehuwd met de laatste telg van de IJsselsteinse tak van het geslacht Van Amstel Guyotte, heeft zich nogal beijverd om van het stadje aan de IJssel een goed en welbevolkt oord te maken. Misschien heeft hij in het kader van dit streven de stichting van een monnikenklooster der Cisterciënser orde -Onze Lieve Vrouwenberg genaamd- bewerkstelligd, dat in 1394 op de Nieuwpoort verrees. Bijna een eeuw later werd dit klooster door de belegeraars van de stad misbruikt (1482), zodat de IJsselsteinse burgers niet schroomden de kloostergebouwen in brand te steken ter bescherming van hun have en goed tegen nieuwe vijandelijkheden. Het klooster herrees daarna binnen de muren van de stad, op de plaats waar thans nog een pover restant -Mariënberg- van het vroegere klooster staande is gebleven. Maar ook hier bleken de kloostergebouwen niet veilig, want in de vroege morgenuren van de 18e mei 1537 brak een hevige brand uit in de Kloosterkerk, waarbij o.a. een deel van de hoogstbelangrijke bibliotheek verloren ging. Na enige jaren vond herbouw plaats, maar na 1½ eeuw ging het grootste deel van het kloostercomplex tegen de grond. Toen waren de gebouwen echter al lang buiten "stichtelijk" gebruik, althans grotendeels. Een gedeelte was namelijk in gebruik genomen door het Ewoudsgasthuis, alwaar arme en eenzame lieden enige barmhartigheid aantroffen. Inmiddels heeft ook het Ewoudsrusthuis een beter onderkomen gevonden, zodat het weinig hechte maar toch sterk historische bouwwerk weinig glorie meer zal kunnen uitstralen, tenzij een gelukkige restauratie in aantocht is!

Toen de eerste reformatorische dienst in de Kloosterkerk werd gehouden, stond het klooster waarschijnlijk reeds enige jaren leeg. Genoemde kerk kwam daarna niet meer aan een eervolle bestemming toe, maar werd vernederd doordat haar ruimte werd gebruikt als kazerne, stal en opslagplaats. Hieraan kwam een einde in 1697, in welk jaar toestemming werd gegeven haar af te breken. Op de vrij gekomen ruimte (in de Kloosterstraat, zie plattegrond van de stad) verrezen een paar huizen.

DE MIDDELEEUWSE ST. NICOLAASKERK en HERVORMING.

De middeleeuwse St. Nicolaaskerk, ingewijd door de bisschop van Utrecht in 1310, is gebouwd op last van de toenmalige heren van IJsselstein: de Heren van Amstel, welk geslacht ook de bouw van de Oude Kerk

te Amsterdam -eveneens gewijd aan St. Nicolaas- heeft bevorderd. Mogelijk hadden beide kerken eertijds dezelfde bouwtrant, maar het Amsterdamse bedehuis verloor zijn oorspronkelijke vorm na een aantal eeuwen. De huidige Hervormde kerk en de toren hebben in de loop der eeuwen ook enige verbouwingen moeten doorstaan, doch die waren voornamelijk het gevolg van rampen.

De toren omstreeks 1750 naar een tekening van D. van der Burg.

Niet verwonderlijk is het dus, dat het interieur van de kerk arm is aan kunstvoorwerpen, althans wat aantal betreft. Want de beide bewaard gebleven eeuwenoude grafmonumenten zijn unieke voorbeelden van vroege beeldhouwkunst. In het midden van de vorige eeuw was de waardering voor de toen deerlijk gehavende praalgraven echter 'zo gedaald, dat ze ternauwernood door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van de ondergang konden worden gered. Beeldhouwer E.F. Georges te Utrecht volbracht in 1859 een omvangrijke restauratie, bij welke gelegenheid werd vastgesteld dat de op het grote praalgraf liggende

Juist 400 jaar geleden -op Vrijdag 10 september 1568 des middags tussen 5 en 6 uur- werden kerk en toren zwaar geteisterd door een felle brand tengevolge van blikseminslag. Het verwoestend vuur -nu veroorzaakt door vonken uit de schoorsteen van een nabijstaande meubelfabriek- greep op 10 augustus 1911 wederom zō fel om zich heen, dat na het blussingswerk nog slechts geblakerde muren over waren van de eeuwenoude kerk.

Maar ook de storm heeft kerk en toren niet altijd gespaard: "tempeesten" in 1613 en 1660 b.v. vernielden vooral dak en "glazen". Een ander vernielend element door alle tijden heen was het "uitgesteld onderhoud", vrijwel altijd een kwade vrucht van geldnood. Omstreeks 1700 was de opbrengst van een plaatselijke extra-belasting op tabak jarenlang bestemd voor de kerkreparaties!

levensgrote figuren moesten voorstellen:

1e Gijsbert van Amstel, overleden 1344, en Berta van Heukelom, en 2e hun zoon Arnoud, gestorven 1363, en Maria van Henegouwen.

Aangenomen mag worden, dat dit monument ongeveer 600 jaar oud is.

Het tweede praalgraf zal eertijds als opschrift hebben gehad:
*HIER LEGT BEGRAVEN DIE AELIT, DOCHTER VAN CULENBORCH, VROU VAN
YSSSELSTEYN, DIE STERF ANNO 1471, DE 21 DACH JULY.*

Dit beeldhouwwerk wordt gedateerd op omstreeks 1530.

Een enkele opmerking nog over de toren, die bekend staat als een uniek bouwwerk in Nederland. Vermoed wordt dat de ontwerper ervan in ieder geval een buitenlandse bouwmeester is geweest, die sterk heeft bloot gestaan aan Italiaanse invloeden. Te denken valt aan Mr. Alexander de Pasuelin (Pasqualini), die dan vóór 1535 gereed gekomen moet zijn.

Na de brand in 1568 is de toren lange tijd een ruïne gelijk geweest en eerst in 1635 kon tot herbouw worden overgegaan. Het plan van Hendrik de Keyzer's zoon Peter werd niet aanvaard, wel dat van architect Spierinxhoeck uit Delft. De brand in 1911 had eveneens een ingrijpende restauratie noodzakelijk gemaakt, die eerst in 1933 kon worden verwezenlijkt naar het plan van architect M. de Klerk.

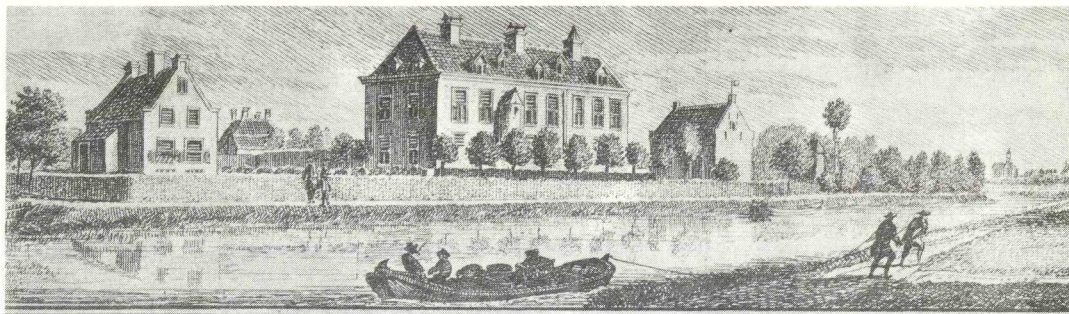
Dat de klokken van recente datum zijn, is mede het gevolg van de vroegere onheilen.

Aan de scheuring in het kerkelijk leven te IJsselstein is een lange periode van onrust en activiteiten contra de toen heersende religie voorafgegaan. Sedert 1534 reeds waren hier regelmatig hagepreken en geheime bijeenkomsten gehouden, die door lieden uit allerlei windstreken bezocht zijn. Ook vonden de wederdopers bijzonder veel aangang in het land van IJsselstein.

Op 26 oktober 1577 namen de reformatoren de Kloosterkerk in bezit met behulp van een aantal gewapende lieden uit Haarlem, waarna de Gorkumse predikant Roelof van Welt een predikatie hield. Prins Willem van Oranje deed -als heer van IJsselstein- een beroep op de aanhangers van de nieuwe leer om geduld te hebben met de overname van de grote kerk, doch het geduld bleef beperkt tot de vierdag van St. Nicolaas, aan wie deze kerk was gewijd. Op die dag werd de kerk ontdaan van het altaar, de beelden enz. en in gebruik genomen door de Gereformeerden. Tot aan het begin van 1578 bleef Ds (of Mr zoals vermeld staat) Van Welt hier als predikant werkzaam, waarna hij werd opgevolgd door een eigen predikant Clemens Rosaeus. De Rooms-Katholieken vonden uiteindelijk een blijvende plaats van samenkomst nabij de op de wal staande molen.

HUIS 's HEERENDIJK.

Dat Graaf von Zinzendorf kans kreeg een uit Holstein verdreven Hutterkolonie in 1736 te IJsselstein onder te brengen, was voornamelijk te danken aan de achting die Maria Louisa van Hessen-Kassel, Vrouwe van IJsselstein, koesterde voor deze gemeenschap.

'HUIS 'SHEERENDYK en de Stad YSSELSTEIN in 't Verschoet. 1744.

Schepen Jan Franco Beyen verkocht 4 morgen land, waarop in 1738 het onderkomen 's Heerendijk gereed kwam ter vervanging van de tijdelijk in gebruik geweest zijnde boerderij op Eiteren.

Deze pleisterplaats voor de broeders, die veel deden aan zendingswerk in alle delen van de wereld, was een kort leven beschoren in IJsselstein. De plaatselijke predikanten hadden hun aanvankelijke sympathie voor deze groep spoedig omgezet in een felle strijd tegen hun theologische opvattingen, terwijl in de nederzetting zelf een scheuring tot stand kwam. In 1747 werd het nieuw gestichte onderkomen te Zeist betrokken, 's Heerendijk in gebruik latend als kostschool voor meisjes tot 1752.

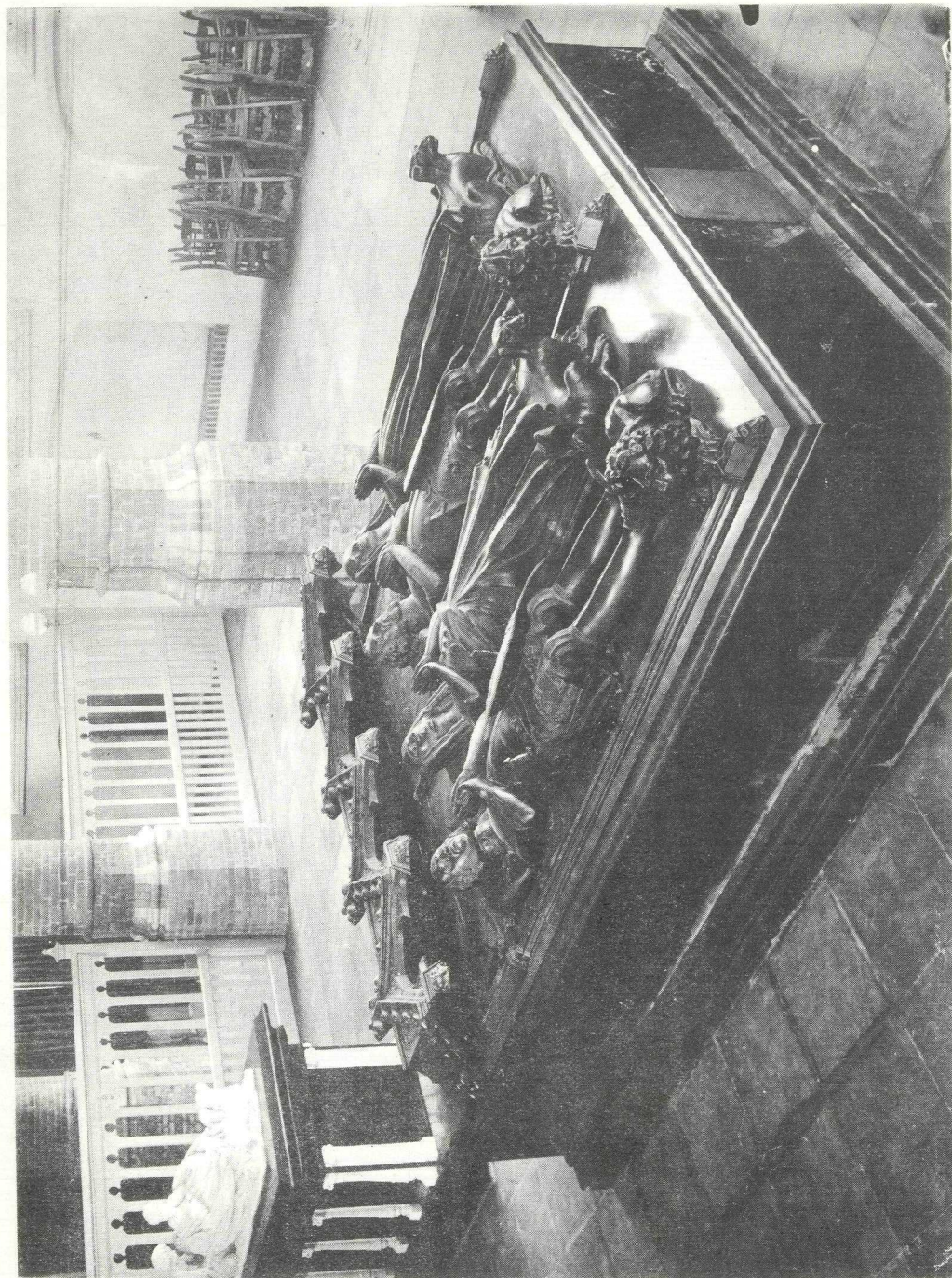
De teleurgestelde Zinzendorf, die in 1760 overleed, verbleef een jaar voor zijn dood nog een tijdje op zijn geliefd huis te IJsselstein. In 1770 werd 's Heerendijk voor afbraak verkocht.

HET STADHUIS.

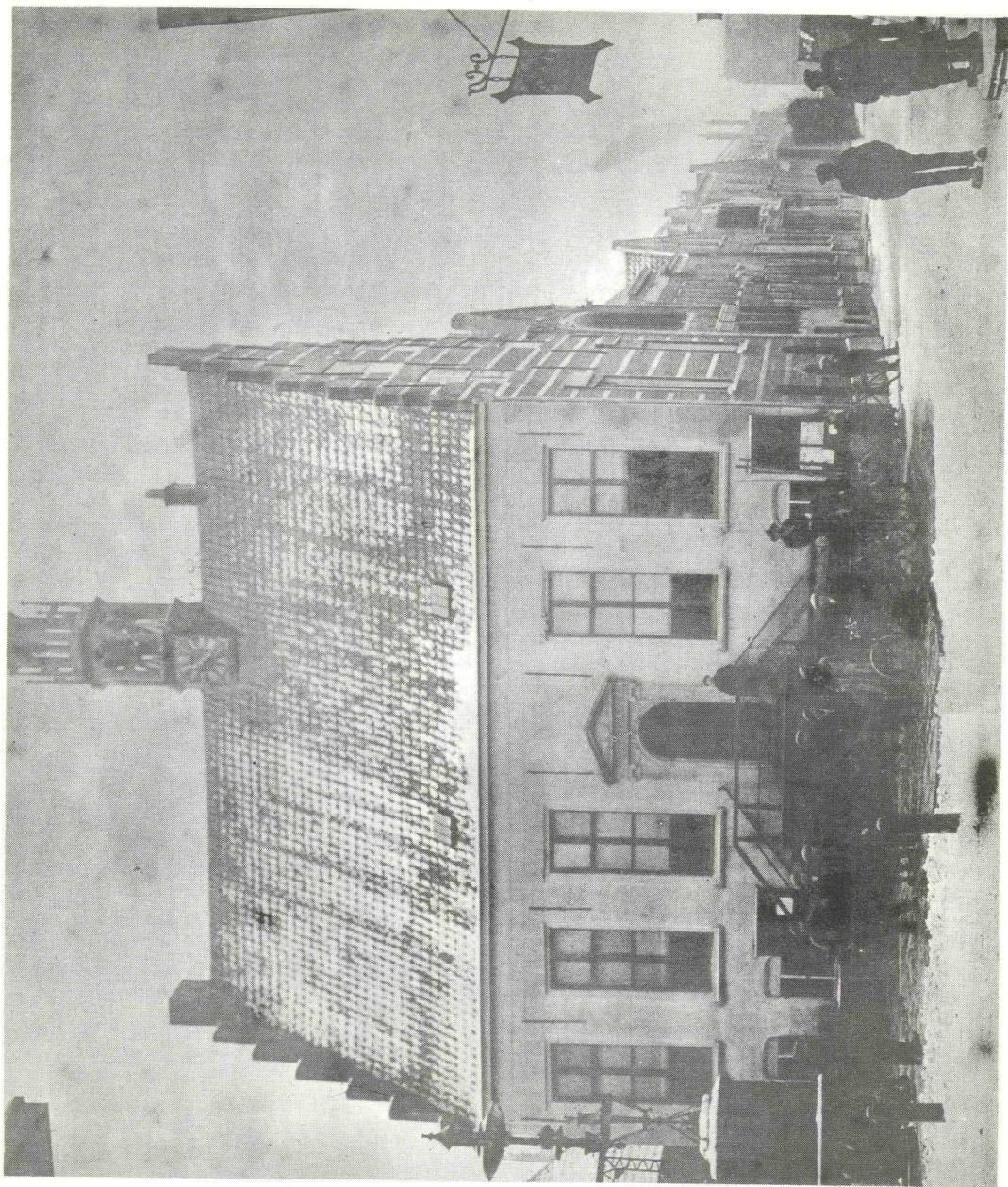
Het stadhuis is het jongste bouwwerk van de drie oude en meest opvallende monumentale gebouwen in deze stad. Hoogstwaarschijnlijk werd het in de periode 1560-1570 gebouwd, op de plaats van het toen wegens bouwvalligheid afgebroken vroegere raadhuis. Deze zetel van het stadsbestuur heeft in de loop der eeuwen een aantal minder gelukkige verbouwingen ondergaan, waardoor de oorspronkelijke architectonische waarde van het bouwwerk sterk is aangetast. Bij de in 1838 uitgevoerde "verbeteringen" werden het inwendige en het uitwendige zō ingrijpend veranderd, dat men enige tientallen jaren daarna al geen loffelijke woorden meer over had voor deze verbouwing. Aan de hand van een oude afbeelding is duidelijk waar te nemen, welke gedaanteverandering de voorgevel heeft ondergaan.

Sinds enkele jaren is het uurwerk in het torentje tot stilstand gekomen en daarmee, helaas, ook het vriendelijke geluid van de klokjes -op het hele en halve uur lieten zij zich horen- na eeuwen verstomde.

Op de Plaats was tot voor enige jaren een pomp aanwezig. In de tweede helft van de 17e eeuw was de stadspomp aldaar geplaatst -omringd door vier lindebomen- na sedert 1614 bij de westkant van de stadhuistrap te hebben gestaan. Tevoren moest men het met een waterput stellen.

De twee praalgraven in de Hervormde kerk.

Het stadhuis omstreeks 1935.